

Wat is er nodig voor een sociaal-culturele omslag naar solidaire duurzaamheid?

Christiaan Hogenhuis

De noodzaak van een omslag

Op 10 januari 2008 vond aan de Universiteit van Tilburg een conferentie plaats over een omslag naar een meer duurzame en solidaire economie. Daar werd de gangbare fixatie op economische groei onder kritiek gesteld. Ruim 300 mensen kwamen naar deze Nederlands-Vlaamse conferentie. Zij waren afkomstig uit alle categorieën van de samenleving: andersglobalisten, ondernemers, economen, vakbondsvertegenwoordigers, politici, milieukundigen, boeren, onderzoekers en docenten van allerlei snit, werkers in gezondheidszorg en maatschappelijk werk. Al deze mensen vonden elkaar op de urgentie van een ingrijpende omslag in de richting waarin de economie zich ontwikkelt. De Verklaring van Tilburg die naar aanleiding van deze conferentie werd opgesteld, heeft inmiddels in Nederland en Vlaanderen duizenden ondertekenaars gekregen.

Inhoudelijk sluit de Verklaring van Tilburg aan bij het boek *Van grenzen weten* (Van der Wal en Goudzwaard 2006) dat de achtergrond vormde voor het project Duurzaamheid en Gerechtigheid dat Oikos met steun van Kerk en Wereld uitvoert. Waar echter *Van grenzen weten* zich hoofdzakelijk beweegt op het vlak van sociaal-wetenschappelijke reflectie, benoemt de *Verklaring van Tilburg* een aantal speerpunten die noodzakelijk zijn om de noodzakelijke omslag tot stand te brengen. Naast tamelijk concrete en structurele verschuiving van de investeringen, oprichting van een permanent overlegorgaan, inkomensmatiging, belastinghervorming en productnormering, wordt een sociaal-cultureel speerpunt genoemd: “de bevolking dient er langs diverse wegen (media, politiek, onderwijs) op te worden voorbereid dat de onafgebroken sinterklaasavond van een doorgroeiende materiële consumptie per hoofd van de bevolking en alsmaar uitdijen van de fysieke investeringen voorbij is.”

Ook al is het bepaald niet de eerste keer dat gewezen wordt op de noodzaak van een radicale omslag¹, de daarvoor benodigde beleids- en gedragsverandering komt nog niet voldoende (snel) tot stand, zeker op mondiale schaal², ook al lijkt het huidige kabinet zo nu en dan stappen in de gewenste richting te zetten³. Wordt de boodschap niet indringend genoeg gebracht? Hebben degenen die de macht hebben er te weinig direct belang bij? Voelen ze de urgentie minder? Verdringen ze deze (Lemaire en Van der Wal in *Van grenzen weten*)? Of hebben ze zelfs belang bij het bestendigen van de huidige situatie, terwijl degenen die er wel belang bij hebben geen macht hebben? Bij ‘machthebbers’ kunnen we denken aan burgers, ondernemers en vooral politici in rijke landen in het Noorden. Bij de ‘machtelozen’ gaat het zowel om mensen in het Zuiden als om toekomstige generaties. Toekomstige generaties kunnen alleen indirect via plaatsvervangers en via (door ons geformuleerde) duidelijke principes/randvoorwaarden invloed op onze keuzes krijgen. Mensen in het Zuiden zullen ook als er geen keuze voor ‘duurzaamheid en gerechtigheid’ wordt gemaakt wel geleidelijk meer macht krijgen als gevolg van (al of niet ‘vuile’) economische groei, maar het is de vraag of dat voor hen niet te lang duurt en of de aarde daarmee dan niet overbelast wordt, waardoor toekomstige generaties nog meer het nakijken hebben.

De genoemde speerpunten staan uiteraard niet los van elkaar. De bevolking zal – onder andere vanwege het sociale dilemmakarakter van de noodzakelijke omslag - een dergelijke sociaal-culturele boodschap pas accepteren als er enig zicht op is dat de meer structurele speerpunten zullen worden aangepakt (zodat iedereen aan de omslag mee moet doen), hoe deze aanpak eruit zal zien en welke

¹ Zie recent bijvoorbeeld ook *Van grenzen weten* (Van der Wal en Goudzwaard 2006) en het artikel van Vlek c.s. daarin. Zij komen uiteindelijk uit bij de noodzaak van “nadere verkenning van een menselijke kwaliteit van leven” en herbezinning op de inhoud van welvaart en welzijn, gericht op “een innerlijke motivatie in brede delen van de bevolking, een milieu-ethiek of geïnternaliseerde persoonlijke norm die uitstraling heeft naar een grote variëteit aan gedragingen”.

² Denk aan klimaatverandering, de toenemende mondiale voetafdruk e.d.

³ Bijvoorbeeld het beleid voor verduurzaming van de energievoorziening en de steun voor een Europese voortrekkersrol in het klimaatbeleid. Tegelijk gaat men op beide terreinen niet ver genoeg en wordt ondertussen volop ingezet op klassieke economische groei.

gevolgen dat zal hebben. Omgekeerd zullen beleidsmakers de structurele speerpunten pas aanpakken en zelfs pas media, onderwijs en politieke instrumenten inzetten als zij zich min of meer verzekerd weten van de steun ervoor onder een voldoende groot deel van de bevolking. Dat geldt niet alleen voor beleidsmakers in de politieke arena, maar ook voor ondernemers, televisiemakers, krantenredacteurs e.d. Dit is feite het sociaal-wetenschappelijke inzicht dat macrostrategieën voor sociale verandering niet kunnen zonder microstrategieën en vice versa, waarbij de laatste zowel op 'machthebbers' als op het grote publiek gericht moeten zijn⁴. Ook reflecteert het voorgaande het inzicht dat voor maatschappelijke veranderingen een combinatie nodig is van 'harde', structurele veranderingen of machtsstrategieën en 'softe', psychologische of cognitieve en normatieve strategieën. Welke strategie het meest voor de hand ligt, hangt o.a. af van de vraag of de gewenste gedragsverandering vooral vastzit op *onwil* (vanwege concurrerende belangen), *onenigheid* (verschil in visie, waarden, verlangens e.d.) of op *onvermogen* (gebrek aan kennis, handelingsmogelijkheden of inlevingsvermogen). In het eerste geval ligt een dwingende machtsstrategie voor de hand; in het tweede geval een normatieve strategie en in het derde geval een faciliterende machtsstrategie en/of cognitieve strategie. In het geval van een normatieve en cognitieve strategie is ook nog de vraag of eerder een positieve toon aangeslagen moet worden (een verlokkelijk perspectief; positieve emoties ermee verbinden; wat valt er te winnen?) of juist een negatieve (bang maken, risico's tonen; vgl. Al Gore). Om te bepalen welke keuze daarin gemaakt moet worden en hoe een strategie ingevuld zou kunnen worden, zullen we in dit stuk wat preciezer kijken naar strategieën van maatschappij- en gedragsverandering.

Van besef naar doen

Voor het vinden van een goede aanpak is volgens Vlek c.s. een goede *probleemanalyse* nodig, voldoende *probleembesef*, goede *handelingsalternatieven*, effectieve *beleidsinstrumenten*, duidelijke *beleidsdoelen* en redelijk expliciete *toekomst(wens)beelden*. Laten we er voorlopig maar eens vanuit gaan dat we met de *Verklaring van Tilburg* en wat daaromheen is gebeurd én met *Van grenzen weten* en wat daarop in het project 'Duurzaamheid en gerechtigheid' is gevolgd een goede algemene probleemanalyse hebben, die in het voorgaande kort is aangeduid. Wat betreft probleembesef gaat het echter niet alleen om probleembesef bij het 'grote publiek', maar ook bij de 'machthebbers' die een werkbare en werkzame veranderingsstrategie moeten kiezen en implementeren. Daarvoor is ook een goede *actor- en machtsanalyse* nodig. Is die er? Wat betreft beleidsdoelen en toekomst(wens)beelden: die zijn er in globale zin (denk aan de genoemde speerpunten en aan maatschappijbeelden als die van *Kwaliteit en toekomst*). Maar het is de vraag of deze voldoende gedetailleerd en beeldend zijn uitgewerkt om 'het publiek' of 'de machthebbers' echt te kunnen motiveren. Zoals Vlek et al (2006, 142) schrijven: "Veel maatschappelijke weerstand tegen maatregelen inzake duurzame ontwikkeling houdt verband met het feit dat mensen niet kunnen vatten waarheen die maatregelen hen zouden voeren en of zij wel zouden kunnen leven met de gevolgen ervan." De keuze van specifieke beleidsdoelen hangt bovendien af van een gedetailleerde probleem-, actor- en machtsanalyse, de beschikbare handelingsalternatieven en beleidsinstrumenten. Handelingsalternatieven zijn er in principe in veelvoud. Maar de onderlinge samenhang is vaak onduidelijk (denk maar eens aan de keuze voor biobrandstof, die strijdig kan zijn met de keuze voor biodiversiteit, beschikbaarheid van voldoende drinkwater, voedselproductie e.d.). Bovendien zijn de 'kosten' en 'baten' lang niet altijd goed uitgewerkt. Wat dit betreft is er voldoende werk aan de winkel⁵.

⁴ Zie bijlage 1. Beide strategieën komen in feite samen het NOA-model (Needs, Opportunities, Abilities) (Gatersleben en Vlek 1997; Vlek, Jager en Steg 1997) met daarin twee niveaus:

- de macrofactoren Technologie, Economie, Demografie, Instituten (politiek!, kap. marktsysteem) en Cultuur in het door hen genoemde TEDIC-model (verandering hiervan behelst in feite een macrostrategie)
- een psychologische model van gedragsverandering; een ietwat gewijzigde versie van Aizen/Fishbein, waarin vooral motivatie nog enigszins een black box blijft. Daarop komen we zo terug. (Dit betreft in feite een microstrategie, met zowel cognitieve, normatieve als machtsgebonden elementen)

Terwijl het eerste onderdeel zich richt op de *omgeving* waarin mensen keuzes (moeten) maken, die bepaalde kansen (opportunities) en mogelijkheden (abilities) biedt dan wel afsluit en bepaalde behoeften oproept of juist bevredigt, richt het tweede deel zich meer op de relatie tussen *motivatie* (of attitude) en gedrag. Terwijl verandering van de omgeving vaak traag en weinig maakbaar is – zeker als het gaat om culturele verandering of waardenverandering – is de relatie tussen motivatie en gedrag vaak zwak.

⁵ Zo komen Vlek et al op basis van een literatuuroverzicht en wat zij een economisch-psychologische analyse noemen tot beleidssuggesties als:

Minstens zo belangrijk is echter het inzicht dat met alleen probleembesef, toekomstbeelden, doelen, handelingsalternatieven en kennis van de gevolgen van verschillende handelingen of zelfs door veranderde omstandigheden mensen, of dit nu beleidsmakers of het grote publiek betreft, niet zonder meer (in de gewenste richting) in beweging komen. Dit is het bekende sociaal-psychologische inzicht van het verschil tussen attitude en gedrag. Welke instrumenten hebben we om ervoor te zorgen dat men wél in actie komt? Daarbij moeten we de blik breder richten dan op alleen beleidsinstrumenten. Het gaat immers uiteindelijk niet alleen om verandering van beleid, maar om veranderingen in de samenleving. Zelfs om de juiste beleidsveranderingen tot stand te brengen, zullen we moeten weten hoe deze maatschappelijke verandering tot stand kan komen. Ook het hebben van beleidsinstrumenten is niet voldoende. Ze moeten ingezet én maatschappelijk geaccepteerd worden.

Wat we uit het voorgaande vooral kunnen afleiden is dat het in alle gevallen nuttig is te kijken naar hoe individuele mensen tot verandering van houding en gedrag komen: ofwel om een goede microstrategische aanpak te kiezen voor het beïnvloeden van de 'machthebbers' dan wel individuele burgers, ofwel om te bepalen waarop een macrostrategie zich zou moeten richten om zoveel mogelijk gewenst effect op het gedrag van burgers te hebben. Dat geldt zeker voor een 'sociaal-cultureel speerpunt' van maatschappelijke verandering.

Wat drijft de burger?

Over wat mensen drijft tot bepaald gedrag zijn op basis van enquêtes en sociaal-filosofische analyses daarop allerlei ideeën ontstaan, die echter nogal eens verschillende kanten op wijzen.

Ingen, Dagevos en Becker (2004) stellen dat er een groot draagvlak voor duurzaamheid is. Wat zij de midden en hoog duurzamen noemen maakt tweederde van de bevolking uit. De Duurzaamheidsmonitor (2006, 2007, 2008) stelt iets dergelijks, maar voegt daaraan toe: mits mensen daar binnen hun gebruikelijke patroon gevolg aan kunnen geven. Het onderzoek Trends in Retail (Capgemini 2008) spreekt zelfs van een groene trend onder consumenten, ook al zijn consumenten erg wispelturig. Tweederde van de respondenten van de Duurzaamheidsmonitor kent het begrip duurzame ontwikkeling en associeert het met schone energie en milieu. In een onderzoek van Dossier Duurzaam (DDB/Intomart 2008) wordt echter gesteld dat maar 16% van de consumenten denkt dat duurzaam iets met het milieu te maken heeft. 31% meent dat het betekent dat producten lang meegaan.

-
- onderzoek naar niet-fossiele technieken
 - het beprijzen van (on)duurzame productie en consumptie
 - sociaal prestige verbinden aan duurzame gedragingen
 - speciale campagnes m.b.t. onduurzame gedragingen
 - of in een andere formulering, als complement van andere beleidsrichtingen (no regrets, least regrets, vernieuwing en technologische vernieuwing) een beleidsrichting 'institutionele en culturele veranderingen':
 - debat beginnen over kwaliteit van leven
 - zorg voor woonomgevingen intensiveren
 - consumenten aanmoedigen tot lokale consumptie van hoge kwaliteit
 - stimuleren tot deelname aan culturele activiteiten
 - koplopers als rolmodel gebruiken

Daarbij blijft echter de vraag *wie* deze suggesties kan en wil uitvoeren, *hoe* een en ander gedaan en *waarop* het precies gericht moet worden. Wat zijn bijvoorbeeld precies de gevolgen van de keuze voor niet-fossiele technieken voor het dagelijks leven van mensen? Welke van die gevolgen vinden zij eigenlijk belangrijk? Welke culturele veranderingen sluiten aan bij hun voorkeuren? Wat bepaalt voor mensen de kwaliteit van de consumptie? Waar zouden rolmodellen te vinden zijn? Maatschappelijke organisaties hebben weinig macht/invloed, alleen een zekere overredingskracht. Vakbonden zijn sterk afhankelijk van de mening van hun leden. Ondernemers van de mening van consumenten. Reclamemakers van hun opdrachtgevers. Onderzoekers hebben weinig gezag. Politici genieten weinig vertrouwen en laten zich sterk leiden door de mening van hun kiezers. De overheid als zodanig geeft bepaald niet altijd het goede voorbeeld. Journalisten genieten weinig vertrouwen. Sport-, pop- en tv-sterren zijn redelijk vrij en hebben vaak een behoorlijke invloed, maar zijn misschien vaak tamelijk cultuurconform. Kerkleiders genieten veel vertrouwen, maar hebben uiteindelijk weinig invloed. Met andere woorden: de probleem-, actor- en machtsanalyse moeten veel gedetailleerder gedaan worden, de beleidsdoelen en -instrumenten moeten meer gespecificeerd en de gevolgen beter uitgewerkt worden. Daarvoor moeten we preciezer kijken naar de wijze waarop maatschappelijke veranderingen tot stand (kunnen) komen.

TNS-NIPO vond in een onderzoek in 2005 dat zowel milieuthema's als het probleem van (mondiale) armoede een vrij lage prioriteit hebben voor mensen. Slechts 16% van de bevolking noemt het als belangrijkste thema, na talloze thema's die met de persoonlijke veiligheid, gezondheid, welvaart e.d. te maken hebben die door 30 tot 41% als belangrijkste genoemd worden (gezondheidszorg 41%, werkgelegenheid, koopkracht, pensioen, criminaliteit, economische groei, opleiding, terrorisme, inkomenszekerheid, normen en waarden). Ook het Continue Onderzoek Bevolkingsperspectieven van het SCP (2008) en het MNP (2007) vinden iets dergelijks, maar in het laatste geval wordt aangetekend dat de aandacht voor het broeikaseffect sinds 2006 (Al Gore!) is toegenomen, terwijl de aandacht voor bijvoorbeeld honger is afgenomen. De Duurzaamheidsmonitor (2006) stelt echter dat armoede en veiligheid als belangrijkste thema's worden gezien, maar hier gaat het waarschijnlijk om prioriteitstelling *binnen* het veld van duurzaamheidsthema's⁶.

In de tweede Duurzaamheidsverkenning (MNP 2007) wordt gesteld dat duurzaamheid vooral als een sociaal dilemma wordt gezien ('Ik kan wel iets doen, maar dat levert niets op als niet veel anderen zich ook inzetten'), dat door de overheid doorbroken zou moeten worden, met wetgeving, prijsmaatregelen e.d. Iets dergelijks komt ook in het TNS-NIPO-onderzoek uit 2005 naar voren. Ook in het onderzoek Trends in Retail (Capgemini 2008) komt naar voren dat consumenten zich vooral laten leiden door wat andere consumenten doen (consumer-to-consumer platforms) en veel minder door reclame e.d. (business-to-consumer). De Duurzaamheidsmonitor (2006) schrijft dit echter af als een vooroordeel: de stelling "ik gedraag mij pas duurzaam als iedereen het ook doet" scoort heel laag. Wel blijkt uit dit onderzoek dat men het belangrijk vindt dat het duurzame gedrag duidelijk maatschappelijk voordeel moet opleveren. Directe pogingen specifiek gedrag te beïnvloeden lijken echter weinig effectief. Dat geldt zeker voor jongeren, die dit al gauw als moralisme zien (De Wit 2005). Ook informatie over de onduurzaamheid van producten lijkt beperkt effectief. Alleen mensen die toch al bovengemiddeld geïnteresseerd zijn, lijken zich erdoor te laten leiden (Hoogland 2006). Volgens de Duurzaamheidsmonitor (2006) laat 40% van de respondenten zich niet beïnvloeden door acties van de overheid of van milieuorganisaties. In ander onderzoek blijkt dat TV en in mindere mate dagbladen voor mensen de belangrijkste informatiebron zijn (zie ook SCP 2008). Het vertrouwen erin is echter duidelijk kleiner dan het vertrouwen in informatie van wetenschappers en milieuorganisaties.

Volgens Ingen, Dagevos en Beckers (2004) is de steun van jongeren voor duurzaamheid lager dan van ouderen. Onduidelijk is echter of het hier om een leeftijdseffect gaat (als je ouder wordt en kinderen krijgt wordt duurzaamheid belangrijker) of om een generatie-effect (een maatschappij- en milieubetrokken generatie wordt afgelost door een minder betrokken generatie). Volgens het onderzoek Een betere wereld van de Nationale Jeugdraad (2007) onder middelbare scholieren steunen veel jongeren de inzet voor een betere wereld binnen hun handelingsmogelijkheden: op school, thuis, in mindere mate eigen consumptie. Duurzame gebruiksgoederen en etenswaren krijgen daarbij minder belangstelling dan duurzame lifestyleartikelen zoals kleding. Daarbij vinden ze (mondiale) armoede een belangrijker kwestie dan milieu, maar vindt een grote groep (37%) dat beide tegelijk aangepakt moeten worden. Bovendien lijken jongeren er een voorkeur voor te hebben dat niet aparte milieugedragingen onder de aandacht worden gebracht, maar een meer omvattend perspectief van de samenhang tussen mens, natuur en samenleving. Daarbij is wel enige diepgang nodig: het moet niet te algemeen en te populair zijn (Oikos 2007). Jongeren komen voor duurzaamheid vooral in beweging als ze uitgedaagd worden, zelf kunnen ervaren en doen en daarmee tevens hun persoonlijke groei versterken (De Wit 2005). De Gemeente Den Haag (2006) vond in een onderzoek onder vmbo-jongeren dat het thema duurzaamheid weinig aansluit, maar leefbaarheid wel.

Het voorgaande maakt duidelijk dat de onderzoeken elkaar nogal eens tegenspreken. Veel zal afhankelijk zijn van de precieze vraagstelling. Deze diversiteit keert ook terug in de meer theoretische beschouwingen. Vlek en Keren (1992) komen op basis van wat zij een beslissingstheoretische analyse noemen tot de conclusie dat mensen bij al hun keuzes voortdurend geconfronteerd worden met vier 'overlevingsdilemma's': onvermijdelijke afwegingen tussen voordelen en risico's, korte en lange termijn, gevolgen in de eigen omgeving en gevolgen ver van het bed, persoonlijke gevolgen en gevolgen voor anderen. Vlek et al (2006) stellen dan: "Over alle vier dilemma's gecombineerd mogen we aannemen dat veel mensen sterk geneigd zijn om hun eigen voordelen hier-en-nu te maximaliseren ten nadele van langetermijnrisico's voor milieu en samenleving als geheel." Dat hoeft overigens geen teken te zijn van puur egoïsme, maar kan ook voortkomen uit 'onrealistisch

⁶ Daar staat tegenover dat duurzaamheid vaak breed wordt opgevat (ecologisch, economisch en sociaal) en dan zo'n beetje alle beleidsterreinen en het hele dagelijks leven omvat.

optimisme', een naïef geloof in een rechtvaardige wereld waarin iedereen (per definitie) krijgt wat hij verdient of een falend 'wederkerig altruïsme' (vgl. Buunk en Dijkstra 1999). De vier overlevingsdilemma's – die misschien beter simpelweg levensdilemma's genoemd kunnen worden – worden als het ware samengevat onder de noemer van het sociale dilemma of het bekende dilemma van de *commons*⁷. Hierover stellen Vlek et al (2006) bovendien met inlevingsvermogen dat een commons-dilemma “door zijn ingewikkelde veroorzaking en omvangrijke collectieve gevolgen ... al gauw het fysieke, verstandelijke en motivationele blikveld van individuele actoren” overschrijdt. Dit blijft echter allemaal nog tamelijk abstract en algemeen. Specifieker is bijvoorbeeld Thoenes (1990) waar hij stelt dat mensen zich in het hier-en-nu vooral laten leiden door het verlangen naar privacy, macht en vrijheid. Schor (1998) benadrukt luxe, goede smaak, exclusiviteit en statusvergelijking als belangrijkste richtinggevende doelen of overwegingen van mensen. Röpke (1999) wijst, naast economische omstandigheden als het productaanbod en prijzen, sociaal-psychologische categorieën zoals gevoel van relatieve deprivatie, jaloezie, drang tot onderscheiding en de behoefte aan identiteit aan als doorslaggevende factoren. Onderlinge vergelijking maakt welzijn en welvaart tot in hoge mate relatieve categorieën. Identiteit wordt in toenemende mate individueel bepaald door wat men heeft, doet en kan in plaats van meer collectief door de groepen of gemeenschappen waarbij men is aangesloten. Historisch gezien spelen volgens haar – althans bij de overgang van een agrarische naar een stedelijke leefwijze in Denemarken – vooral de verlangens naar 'licht, lucht, privacy en gezondheid dicht bij de natuur' een grote rol. Vlek et al (2006, 136) wijzen op het begrip kwaliteit van leven dat aspecten omvat als gezondheid, familie, huisvesting, werk, inkomen, veiligheid en een goed milieu (zie ook Hogenhuis 2006). Later (2006, 139) noemen zij nog de elementaire behoeften aan variatie, verandering en afwisseling: tussen rationaliteit en emotionaliteit, zekerheid en uitdaging, stabiliteit en verandering (!), eenvormigheid en verscheidenheid, traditie en vernieuwing, comfort en ontbering, onopvallendheid en sociale onderscheiding, gemeenschappelijkheid en individualiteit, conformiteit en normoverschrijding. Ook al zitten er overlappingen in deze rijtjes van (al of niet vermeend) dominante factoren, ze wijzen toch allemaal ook in verschillende richtingen.

Van bewuste tot spontane en on(der)bewuste reacties

Wat dergelijke beschouwingen in ieder geval gemeen hebben is dat ze suggereren dat mensen zich bij hun (gedrags)keuzes laten leiden door een mengsel van afwegingen, omstandigheden, emoties, behoeften, waarden e.d. Over de verhouding daartussen is dan nog niet veel gezegd. Uit herhaaldelijke grootschalige enquêtes blijkt nu dat de hiërarchie van waarden, doelen en prioritaire problemen van tijd tot tijd en van plaats tot plaats verschillen. De bekende behoeftenhiërarchie van Maslow⁸ waarin de hogere behoeften pas dominant worden als aan de lagere is voldaan, suggereert echter wel dat hieronder een constante behoeftenstructuur schuil gaat. Diepgravender kennis over verandering van gedrag is vooral opgedaan in (sociaal-)psychologisch onderzoek. Voor het beschrijven van hoe gedrag tot stand komt bestaan diverse psychologische theorieën en modellen. Daarin worden uiteenlopende factoren benadrukt zoals kennis, attitude, sociale normen, gewoontes etc., onder andere afhankelijk van het doel van het onderzoek. Invloedrijke theorieën zijn die van Fishbein & Ajzen (1975), Ajzen (1988), Triandis (1977, 1980) en Fazio (1990), naast een groot aantal meer selectieve theorieën (zie bijlage 2).

Waar het gaat om ingrijpende maatschappelijke veranderingen is de praktische betekenis van dit soort modellen en theorieën echter tamelijk gering. Veel van dit soort psychologisch onderzoek richt zich op de vraag of en hoe één specifieke, bekende *gedragsmogelijkheid* gerealiseerd wordt en niet hoe mensen reageren op een maatschappelijk *probleem* of een *scala* aan problemen en handelingsmogelijkheden. In principe kan van elk van de factoren in deze gedragsmodellen in experimenteel onderzoek of veldonderzoek het gewicht bepaald worden. Het probleem is echter dat deze gewichten afhankelijk zijn van welke specifieke gedraging wordt bekeken. Buiten de context van

⁷ Vgl. het zogenaamde omstandereffect

⁸ Het gaat om zeven behoeften, geordend van laag tot hoog als:

- fysiologische behoeften: bevrediging van honger, dorst, sex e.a.
- veiligheidsbehoeften: bescherming, veiligheid
- relationele behoeften: erbij horen, liefde, geaccepteerd worden, verbinding
- statusbehoeften: respect, erkenning
- cognitieve behoeften: aan weten, begrijpen, onderzoeken
- esthetische behoeften: aan orde, symmetrie, schoonheid
- ontplooiingsbehoeften: aan zelfontplooiing, verwerkelijking van eigen vermogens

het wetenschappelijk onderzoek hebben we echter nooit te maken met maar één gedragsmogelijkheid, maar staat een probleem of zelfs een scala aan onderling tegenstrijdige problemen centraal waarvoor ook een scala aan gedragsmogelijkheden bestaat. Bovendien hebben we niet te maken met een min of meer ongedifferentieerde onderzoeksgroep (die hopelijk wel een representatieve afspiegeling van de samenleving is), maar met grote groepen die verschillende posities in de samenleving innemen, daardoor wellicht verschillend reageren op een probleem en door hun omvang en door de interacties tussen de groepen een andere dynamiek aan reacties veroorzaken dan in een onderzoekssituatie. Er zijn enkele moderne onderzoeksrichtingen die hiermee meer rekening lijken te houden (onderzoek aan intuïtieve keuzeprocessen, experimenteel existentiële psychologie e.d.). Die benadrukken dat veel keuzes *spontaan* en *onbewust* gemaakt worden en dus niet op basis van diepgaande informatie en degelijke afweging. Dat maakt tegelijk de waarde van eerder genoemde enquêtes kleiner, waarin immers gevraagd wordt naar bewuste redenen voor bestaand of voorgenomen gedrag.

Wel kunnen uit het sociaal-psychologisch onderzoek een aantal algemene lessen getrokken worden:

- Gedrag komt voor een groot deel door *spontane* reacties en intuïtieve keuzes tot stand, minder door bewuste, weloverwogen keuzes. Dat geldt waarschijnlijk nog sterker als het gaat om complexe maatschappelijke situaties waarin diverse problemen spelen en talloze handelingsmogelijkheden bestaan waartussen gekozen moet worden. Intuïtieve keuzes zijn vaak beter en mensen zijn er achteraf meer tevreden over.
- Probleembewustzijn en kennis van handelingsmogelijkheden zijn noodzakelijk, maar hebben een weinig directe invloed op gedragskeuzes. Veel veranderingsstrategieën richten zich hier nu juist wel op.
- *Gewoontes* spelen vaak een grote rol. (Die vormen overigens de weerslag van eerdere weloverwogen én spontane keuzes).
- Veel van die spontane reacties spelen zich af op een *onderbewust* of *onbewust* niveau. Daar hebben we te maken met moeilijk doelgericht beïnvloedbare behoeften, verlangens, emoties en stemmingen (blijheid, verdriet, verliefdheid, angst) en – volgens sommige benaderingen – driften (angst voor de dood en eenzaamheid, elementaire behoeften aan zekerheid, identiteit, authenticiteit, acceptatie, vrijheid en zinvolheid, competitiedrang, jaloezie, machtsstreven, onderscheidingsdrang, hechting, lust).
- Juist op het onbewuste of onderbewuste niveau spelen psychologische mechanismen een rol zoals:
 - verveling en gewenning (tegenover de elementaire behoeften aan variatie, verandering, afwisseling en zin)
 - verdringing/ontkenning (vgl. cognitieve dissonantie-reductie)
 - nabootsing/mimesis (met het oog op statuscompetitie, risicovermindering, acceptatie en dus macht, identiteit, zekerheid en binding)
- Lagere psychologische behoeften (bevrediging van honger en dorst, sex, veiligheid, acceptatie, erkenning) domineren over hogere (kennis, orde en schoonheid, ontplooiing) zolang aan de eerste nog niet is voldaan.
- Bij alle psychologische processen spelen (onbewust) allerlei *stoffen* (neurotransmitters) een rol waarvan de aanwezigheid wordt beïnvloed door voedingsstoffen en geurstoffen, lichaamsbeweging, stress en psychopharmaca en waarschijnlijk zelfs muziek en meditatie.
- Mensen lijken zich eerder te laten leiden door wat ze (nu) dreigen te *verliezen* (waartegen ze zich zullen verzetten) dan door wat ze (in de toekomst) kunnen winnen. In een veranderingsstrategie kan dit misschien gebruikt worden door te benadrukken wat men dreigt te verliezen als we op dezelfde voet doorgaan (zie bijvoorbeeld de beurscrisis, de hypotheekcrisis).
- *Shock helpt ... soms ... een beetje*: uit met name rokersonderzoek blijkt dat bang maken (met gruwelijke beelden) niet helpt of zelfs contraproductief is: door de grotere stress gaan mensen nog meer roken. Altijd is een combinatie nodig met positieve alternatieven. “De Jamie Oliver-achtige manier van dat gezond eten ook gewoon lekker kan zijn”.

Tussentijdse conclusie

Dit lijkt het allemaal niet eenvoudiger te maken een effectieve strategie voor maatschappelijke verandering te ontwerpen. Laten spontane, onbewuste en onderbewuste processen zich immers bijna per definitie niet makkelijk doelgericht beïnvloeden? Veel veranderingsstrategieën richten zich dan ook juist wél op bewuste keuzes en op probleembesef en kennis van handelingsmogelijkheden.

Die conclusie is echter te snel. Het intuïtieve on(der)bewuste reageert op beelden, emoties en stemmingen en is daarmee wel te beïnvloeden. Emoties worden bovendien beïnvloed door allerlei stoffen. Dergelijke invloeden op het on(der)bewuste doelgericht inzetten stuit echter op grenzen van maatschappelijke en morele aanvaardbaarheid. Van de rol van emoties kunnen we – vanzelfsprekend – gebruik maken door via beelden e.d. positieve emoties op te roepen bij gewenste gedragingen en negatieve emoties bij ongewenste gedragingen. Net als bij commerciële reclame ligt daarbij echter het gevaar van manipulatie op de loer en met name negatieve beelden en emoties roepen al gauw weerstand op, zoals bijvoorbeeld de milieubeweging en de antirookcampagne ontdekten. Verder lijkt het maatschappelijk en moreel gezien maar zeer beperkt aanvaardbaar om grote groepen mensen doelgericht te beïnvloeden via de weg van het gebruik van allerlei stoffen, ook al wordt dat in de commerciële wereld en het uitgaansleven volop en mondjesmaat zelfs door de politie gebruikt (Pay-Uun Hiu, Volkskrant 30 augustus 2008)⁹.

Wel kunnen we er ons rekenschap van geven – en anderen voorhouden – dat gedragingen zichzelf kunnen versterken via de weg van neurotransmitters die gevoelens van tevredenheid en ontspanning of juist opwindning oproepen. Dat is zowel een achtergrond van het feit dat we graag aan bestaande routines vasthouden als een grond voor het besef dat nieuwe gedragswijzen langzamerhand aantrekkelijker kunnen worden als we eraan gewend raken en ze tot nieuwe routine worden. Het besef daarvan kan de vrijwillige keuze voor nieuwe gedragswijzen vergemakkelijken. Bovendien kunnen mensen deze kennis gebruiken om uit vrije keuze met het gebruik van bepaalde voedingsstoffen e.d. hun eigen bestaande gewoontes te helpen doorbreken (vgl. stoppen met roken). Ook kunnen we het intuïtieve of ‘adaptieve onbewuste’ bewust de ruimte geven om goede beslissingen te nemen door ‘lege tijd’ in te richten: ontspanning, sporten e.d.

Dit levert dus een aantal *vuistregels* op:

- Maak – beperkt – gebruik van negatieve emoties bij en beelden van wat men dreigt te verliezen als we op dezelfde voet doorgaan.
- Laat vooral op een herkenbare manier zien wat de *alternatieven* zijn en wat deze aan *winst* opleveren; niet zozeer met zakelijke woorden, maar vooral met positieve *emoties* en dus *beelden* en beeldende taal die aansluiten bij het dagelijks leven van de doelgroep en de verlangens en ‘driften’ die daarin een rol spelen.
- Leg uit dat het gegeven dat mensen graag vasthouden aan wat ze gewend zijn te doen voor een groot deel ‘tussen de oren zit’ in de vorm van fysiologische gewenning aan neurotransmitters en dat men op dezelfde manier gewend kan raken aan nieuwe gedragswijzen die nu misschien nog onaantrekkelijk lijken.
- Creëer mogelijkheden voor mensen – zo dicht mogelijk aansluitend bij hun bestaande leefpatronen – om (herhaaldelijk) daadwerkelijk ervaring op te doen met nieuwe gedragswijzen; deze te oefenen.
- ‘Don’t overstate your case’, maar maak – in campagnes – ruimte voor ontspanning en ‘lege tijd’ waarin mensen onbewust een (goede) keuze maken.

Wat we verder waarschijnlijk kunnen we stellen is dat op het on(der)bewuste niveau de ‘lagere’ behoeften uit de Maslow-hiërarchie – aan voeding, veiligheid, acceptatie, verbinding – relatief een grotere rol spelen dan op het bewuste niveau, althans zolang er niet voldoende aan is voldaan. Dat levert nog een vuistregel op:

- Richt je in een veranderingsstrategie op de vraag in hoeverre in de bestaande én in de beoogde nieuwe situatie voldaan wordt aan de meer elementaire, ‘lagere’ behoeften en verlangens (aan voeding, veiligheid, zekerheid, acceptatie, verbinding, geborgenheid, status, erkenning) en daarmee verbonden ‘driften’ (competitiedrang, jaloezie, machtsstreven, onderscheidingsdrang) en laat dit duidelijk zien.

Naarmate aan de lagere behoeften beter voldaan is, wordt het meer van belang ook naar de hogere behoeften te kijken, zoals, schoonheid, luxe, ontplooiing, vrijheid, variatie, verandering, afwisseling en zin. De scheidslijn tussen ‘hoger’ en ‘lager’ is echter niet scherp. Zo hangt vrijheid aan de ene kant direct samen met zekerheid en veiligheid (niet overgeleverd zijn aan de macht van anderen, vrij zijn van tekorten; negatieve vrijheid) en aan de andere kant met ontplooiing en variatie (positieve vrijheid).

⁹ In privé kring doet uiteraard bijna iedereen dit m.b.v. deodorants, shampoos e.d.

Karakterisering van de samenleving: verveling en onzekerheid

Op dit punt is het van belang te kijken hoe onze samenleving gekarakteriseerd wordt of kan worden. Kunnen we stellen dat aan de 'lagere' behoeften is voldaan? Dat geldt vooral voor de materiële kant van de behoeften: aan voedsel en onderdak (veiligheid). Voedsel is in onze welvarende maatschappij in principe volop beschikbaar en voor vrijwel iedereen is ook een redelijk voedingspakket financieel toegankelijk. Uiteraard moet van dag tot dag opnieuw voor voeding gezorgd worden, maar dat lijkt over het algemeen niet de grootste zorg van mensen. Op de lange termijn zijn er wel tegenstrijdige inzichten over de beschikbaarheid van voldoende voedsel voor de gehele, toenemende wereldbevolking. Maar het is nauwelijks voorstelbaar dat die inzichten de (intuïtieve) keuzes van mensen nu sterk bepalen. Even afgezien van de hypotheekcrisis in de VS lijkt ditzelfde ook in grote lijnen te gelden voor de behoefte aan onderdak.

Anders ligt dit echter met de behoefte aan veiligheid (anders dan onderdak), zekerheid, acceptatie, verbinding, status en erkenning. Door allerlei auteurs wordt gewezen op de vluchtigheid en veranderlijkheid van de (post)moderne samenleving. De socioloog Richard Sennett (2000) spreekt van een samenleving 'op drift' waarin de 'ijzeren kooi' van een vaste (bureaucratische) structuur (Max Weber) is weggefallen en 'de flexibele mens' zijn weg moet vinden in 'flexibele organisaties'. Erkenning van vaardigheden en expertise, ontplooiing en stijging op de sociale ladder zijn daarbij bepaald geen vanzelfsprekendheid meer. Volgens Sennett leidt dit tot angst en onzekerheid en een vermindering van het informeel vertrouwen in de samenleving. In het verlengde daarvan vreest hij voor nivellering omdat iedereen op grond van kansberekening ('de wiskunde van de angst') risicomijdend kiest voor het gemiddelde in plaats van vol vertrouwen en durf te gokken op de 'unieke kans'. In dezelfde lijn maar misschien nog beeldender spreekt Zygmunt Bauman (2000) van de overgang van een 19e eeuwse 'solide moderniteit' naar een (post)moderne 'fluïde moderniteit' waarin niet alleen allerlei structuren en tradities 'opgelost' zijn, maar ook de verbindingen in families, buurten en klassen vloeibaar en veranderlijk zijn geworden, persoonlijke identiteit geen vast gegeven meer is maar een levenslange zoektocht en opdracht en de verbinding tussen persoonlijke levens en de politiek onduidelijk is. Eerder (1997) stelde Bauman dat het in de 'eerste' moderniteit draaide om orde, reinheid en schoonheid. Daarin stond een streven naar veiligheid en zekerheid centraal, ten koste van een mate van geluk en vrijheid. In de huidige, 'tweede' moderniteit of postmoderne samenleving heeft vrijheid echter alle ruimte gekregen. Orde, reinheid en schoonheid zijn nog slechts een zaak van individuele spontaniteit, wil en inzet. Moderniteit als persoonlijk opgave (vgl. Van den Brink 2007). Keerzijde is daarvan is een 'postmodern discontent' over een gebrek aan veiligheid en zekerheid (zie ook Bauman 1999, 5 en 171). Bovendien leidt de bijna onbegrensde ruimte voor persoonlijke en organisatorische vrijheid (*releasing the brakes, deregulation, liberalization, 'flexibilization'*) volgens Bauman (1999, 2000) tot maatschappelijke verstarring (*rigidity of order*) omdat er geen werkzame mechanismen meer zijn om tot doelgericht collectief handelen te komen. Met manmoedige pogingen deze verstarring te doorbreken zet de overheid de persoonlijke vrijheid voortdurend onder druk (denk aan terrorismebestrijding, belastingcontrole, pensioenwetgeving, verkeerstoezicht, opvoedings'ondersteuning', asielwetgeving).

Van der Wal (2006) karakteriseert de moderne, westerse samenleving en cultuur met begrippen als: onttovering, antropocentrisme, activisme en instrumentalisme. Wellicht moeten we individualisme hieraan toevoegen. Dit zijn geen 'opties' waarvoor we bij wijze van spreken morgen andere in de plaats kunnen stellen, maar karakteristieken die in de loop van de geschiedenis diep zijn verankerd in de cultuur en de structuur van de samenleving. Met de combinatie van dit denkkader, de volgens Van der Wal daarop gebaseerde 'uitwendige' welvaartsopvatting en de ermee samenhangende technologie hebben we de ervaring van begrenzing, beperking en lijden op veel punten naar de marge geschoven¹⁰. Giddens spreekt in dit verband van sequestratie van de ervaring (Giddens 1991). De

¹⁰ Het gangbare 'uitwendig welzijnsbegrip' omvat een aantal elementen: het eerste element is dat het 'hebben' van steeds meer materiële zaken belangrijker wordt gevonden dan het genieten van de tijd die vrij gekomen is door bezit en gebruik van technologische producten (Van der Wal 2006; Hogenhuis 2006; Hogenhuis, Van der Panne en Hoekstra 2001). Een tweede element is een beperkte acceptatie van beperkingen in het leven (Goudzwaard 2006) en de tendens om een steeds groter deel van het leven in de sfeer van het maakbare en verhandelbare te trekken, ook die aspecten die zich daar minder toe lenen. In de derde plaats speelt nabootsingsgedrag onder consumenten een grote rol (mimesis; vgl. Achterhuis 1988), dat maakt dat - nieuwe - producten en materialen altijd schaars worden omdat iedereen ze wil hebben. In de vierde plaats hebben we te

omgeving waarin mensen leven is als het ware getemd. Via een omweg slaat de omgeving echter terug met nieuw risico's en nieuwe schaarste, dankzij de concurrentie om steeds dezelfde hulpbronnen. Dat gevoel van schaarste versterkt de onderlinge concurrentie en de eis tot efficiëntie en productiviteit. Gevolgen zijn zowel verveling (gebrek aan uitdaging en zingeving in een technologisch overgestructureerde samenleving), rusteloosheid en haast als een afnemend gevoel van zekerheid en vertrouwen dankzij zelfgeproduceerde risico's, het wegvallen van een gevoel van inbedding (dankzij de steeds veranderende technologische mogelijkheden hebben we geen vanzelfsprekende relatie met en dus plaats in de wereld meer) en een afnemend gevoel van bestemming (zin).

Misschien hoeven we in deze veranderingen niet direct een desintegratie van de samenleving te zien, zoals Sennett, Bauman en Van der Wal suggereren. Misschien hebben we eerder te maken met een zoektocht naar nieuwe vormen van sociale samenhang, verbinding, solidariteit, identiteitsvorming en zingeving in een steeds complexere, globaliserende en steeds sneller veranderende samenleving (o.a. Komter e.a. 2000; Beck & Beck-Gernsheim 2002). Dat neemt niet weg dat zolang deze zoektocht geen duidelijkheid oplevert een grote mate van onzekerheid in de samenleving aanwezig blijft. Die manifesteert zich nu bijvoorbeeld rond het migratie- en integratievraagstuk en de 'opstand van de burgers' tegen de gevestigde politiek. Dat wordt nog eens aangevuld met onzekerheid over de risico's van klimaatverandering. Op dit moment staat zelfs dé (weliswaar schijnbare) basis van de huidige zekerheid – de materiële welvaart – op zijn fundamenten te schudden in de crisis op de financiële markten.

Wat we in essentie uit het voorgaande zien opdoemen is een paradoxale combinatie van *verveling* en *onzekerheid*. Deze combinatie maakt dat we in de samenleving zowel een zoektocht naar avontuur als naar veiligheid kunnen aantreffen, zowel naar variatie als voorspelbaarheid, soms in combinatie: een volledig verzekerde, high tech uitgeruste, tot in de puntjes verzorgde 'avontuurlijke reis' in het Verre Oosten, het warme Zuiden of het hoge Noorden. Niet toevallig worden beide gevoelens ook wel genoemd als centrale ervaringen van onze tijd. Prins (2007) noemt verveling de grondstemming van onze tijd. De verveling kun je proberen te bestrijden door te genieten van geld, goed, materie en consumptie, door te zappen op je tv. Maar echte vervulling biedt dat allemaal niet. Het gaat niet om de alledaagse, kortstondige verveling tijdens het wachten op de bus of in de wachtkamer, maar om een *existentiële verveling* van lijden aan het leven en gebrek aan bezieling, omdat je geen antwoord hebt op de zin van je bestaan. Die verveling is in zekere zin van alle tijden, maar is versterkt door de genoemde karakteristieken van modernisering. Prins brengt dit met een citaat van Pascal in verband met de ervaring van grondeloosheid van het bestaan en de wereld: "De eeuwige stilte van de oneindige ruimten vervullen mij met angst en huiver." Daarmee raakt de verveling aan de ervaring van onzekerheid. Van den Brink (2007) ziet dan ook in onzekerheid het grondprobleem van de huidige samenleving. Dit sluit aan bij karakterisering van de huidige samenleving als een risicosamenleving (Beck 1986). Onwillekeurig wijst ook Frank Furedi (2007/1997) met zijn niet onterechte aanklacht tegen de overdreven aandacht voor risico's, gevaar, veiligheid, slachtofferschap en psychologisering – de cultuur van angst – op de centrale positie van onzekerheid. Volgens hem is de obsessie met veiligheid een belangrijke factor achter gevoelens van onzekerheid, fatalisme en cynisme. Tegelijk is ze echter een *teken* van gebrek aan (sociaal) vertrouwen. Het gaat echter ook hier niet alleen om een min of meer alledaags gevoel van angst voor risico's, het gaat in diepere zin om een *existentiële onzekerheid*: over onze plaats in de wereld, onze bestemming, onze toekomst, de zin van ons bestaan, de doelen die wij ons moeten stellen, de waarden die we vooropstellen, de invloed die we op ons eigen leven en de wereld daaromheen hebben en de reacties van mensen om ons heen (vgl. Bauman 1999, 175).

maken met een tamelijk ongericht kapitalistisch proces van *behoeftecreatie*, waarin niet het vergroten van welbevinden, geluk en tevredenheid centraal staat, door het voorzien in gearticuleerde en weloverwogen behoeften, maar het rendement op het ontwikkelen van nieuwe producten én het verlangen ernaar. Daarbij komt – ten vijfde – dat veel wenselijke goederen 'positioneel' zijn en hun aantrekkelijkheid weer verliezen als iedereen ze heeft, zodat we op zoek gaan naar nieuwe producten om ons gevoel van eigenwaarde en tevredenheid te herstellen (Goudzwaard 2006; Lemaire 2006). Die waardering voor het hoogste rendement drijft ons bovendien in de richting van steeds grotere efficiëntie en productiviteit, met toenemende stress als gevolg. Ten slotte stuiten we op een lage stijging van de arbeidsproductiviteit in de zorgsector in vergelijking met andere economische sectoren, gevolg van de geringere mogelijkheden om 'zorg' door technologie te vervangen. Dit wordt bovendien onvoldoende gecompenseerd door een hogere financiële beloning van zorg, uiting van een – kennelijk – te lage waardering voor zorg die weer samenhangt met het uitwendige welvaartsbegrip (Goudzwaard 2006).

Nu kunnen we stellen dat net als de ervaring van verveling deze ervaring van (existentiële) onzekerheid van alle tijden is. Onzekerheid van het bestaan is de *condition humaine*. Opheffen van alle onzekerheid is een illusie en met een bepaalde mate van onzekerheid valt ook prima te leven. Cultuur, beschaving (vgl. Bauman's orde, reinheid en schoonheid) en moderniteit, en praktisch gezien technologie en welvaart zijn begrijpelijke en redelijke pogingen om deze onzekerheid in te dammen. Maar waar het in de aangehaalde beschouwingen om lijkt te gaan is het besef dat de huidige, door Van der Wal 'uitwendig' genoemde welvaartsopvatting, waarin niet 'zijn' maar 'hebben' centraal staat, door overaccentuering inmiddels contraproductief is geworden, m.a.w. onzekerheid vergroot. Dat onderstreept nog eens de stelling aan het begin van dit stuk dat een omslag in de economie en het denken over welvaart noodzakelijk is.

Van belang voor ons is dat die (existentiële) onzekerheid niet alleen een *gevolg* van de huidige welvaartsopvatting en het achterliggende culturele denkkader is en de *noodzaak* van een omslag aanwijst, maar tegelijk een fundamentele *belemmering* voor verandering ervan is. We zagen al de suggesties van Bauman en Sennett dat de huidige onzekerheid samenhangt met nivellering en verstarring. Volgens Bauman is voldoende existentiële zekerheid een *voorwaarde* voor vrijheid, althans in de zin van het mét anderen doelgericht en zinvol kunnen vormgeven van de samenleving, die immers de omgeving vormt voor het persoonlijk leven. Daarmee is omgekeerd de existentiële onzekerheid direct verbonden met het gevoel van existentiële verveling, in de betekenis van gebrek aan zin en bezieling. Anders gezegd, stelt Bauman: zonder voldoende zekerheid is er geen politiek; geen inzet van mensen voor de publieke zaak. Aan de ene kant trekt de burger zich terug op zijn rol als consument 'die steeds meer bescherming van de overheid eist, maar steeds minder wil bijdragen aan het functioneren van de overheid'. Aan de andere kant verschuift ten koste van de overheid alle aandacht naar de markt om te voorzien in de wensen van de consument; een markt die binnen dit kader bijna niet anders kan dan 'globaliseren'. Bovendien dreigt de omslag zelf nieuwe onzekerheid op te roepen. Binnen het bestek van dit stuk gaat het vooral om de onzekerheid van het loslaten van de bekende welvaart, zonder precies te weten welke duurzame kwaliteit van leven daarvoor in de plaats zal komen, hoe andere mensen daarop zullen reageren (zullen zij ook voor duurzaamheid kiezen?) en wat een dergelijke keuze betekent voor een nationale economie in een globaliserende wereld waarin (nog) niet alle landen deze keuze maken. Die onzekerheid manifesteert zich zowel op het niveau van de burger/consument, als op het niveau van de politiek en de onderneming. Uit angst welvaart en invloed te verliezen houden allerlei partijen in de samenleving elkaar zo gevangen in een traditioneel economisch groeibeeld, waarbij voor duurzaamheid en ontwikkeling in het Zuiden alleen in de marge nog wat ruimte overblijft.

Wat we hieruit kunnen afleiden is dat een omslag in onze economie en verandering van onze welvaartsopvatting – en voor zover nodig het achterliggende culturele denkkader – alleen voldoende draagvlak zullen krijgen en politieke kracht zullen krijgen als tegelijk een antwoord wordt gegeven op de nauw met elkaar verbonden gevoelens van existentiële onzekerheid en verveling.

Hoe verder? Antwoorden op onzekerheid

Er lijken een aantal manieren denkbaar om op de gevoelens van onzekerheid en verveling te antwoorden:

- Overtuigende beelden ontwikkelen van de (technische, economische, sociale ...) haalbaarheid én aantrekkelijkheid van een duurzame en rechtvaardige samenleving
- Netwerken van 'veranderaars' ontwikkelen die laten zien dat 'men er niet alleen voor staat' en waarin mensen elkaar daadwerkelijk ondersteunen in het vormgeven van een duurzame leefstijl.
- Een beroep doen op religie als bron van zekerheid en vertrouwen?

Deze lopen we in omgekeerde volgorde langs, om uiteindelijk uit te komen bij een vierde mogelijkheid.

Religie

Er wordt wel gesteld dat religie een antwoord biedt op de ervaring van onzekerheid en onvolkomenheid¹¹. Volgens Bauman zetten religies tegenover deze onzekerheid het vertrouwen in een andere wereld (ultimate, transcendent), of eerder: zij vervangen de zorg om het dagelijkse bestaan

¹¹ Bauman (1997) bijvoorbeeld heeft het dan vooral over (het gebrek aan) *ontologische* zekerheid: de momenten dat de ervaring van de betrouwbaarheid van mensen, dingen, de wereld om je heen, faalt.

door de “worry about eternity”. Volgens Bauman heeft de modernisering nu juist dat antwoord overbodig gemaakt door de behoeften van mensen te concentreren op (materieel) vervulbare behoeften en daarin in hoge mate te voorzien. Daarbij is ook het beeld van de menselijke onvolkomenheid vervangen door het beeld van de menselijke macht, of liever zelfgenoegzaamheid: het enige waarover mensen zich zorgen hoeven te maken is datgene waarvoor mensen zelf kunnen zorgen; het enige dat ze moeten willen is wat ze zelf kunnen maken. De keerzijde van deze menselijke ‘autonomie’ is dat alles wat misgaat ook onze eigen schuld is. Nu de moderniteit op zijn grenzen stuit en nieuwe, existentiële onzekerheid teweegbrengt, biedt dat volgens Bauman niet zozeer nieuwe ruimte voor religie – behalve misschien in de vorm van fundamentalisme¹² – maar roept het vooral de vraag op naar counseling en therapie. Voor wie het geloof in een ‘andere wereld’ kwijt is, vormen religies die nu juist aan die andere wereld vertrouwen willen ontleen nauwelijks een mogelijkheid.

Zolang religie wordt neergezet als het doorgeven van piekervaringen van een andere werkelijkheid aan mensen zonder eigen piekervaring, zoals Bauman doet, klopt dat wellicht. Het christelijke geloof, bijvoorbeeld, is echter niet gebaseerd op piekervaringen of het bestaan van een andere wereld – en mag daarom misschien ook geen religie genoemd worden – maar in feite op de *alledaagse ervaring* van een voortgaande *geschiedenis* in deze wereld, ondanks de tegenslagen die zich steeds weer voordoen. Dit geldt ook voor het Jodendom en wellicht voor de Islam. Die ervaring biedt vooral dan vertrouwen (in de mensen, in de geschiedenis, en - voor wie dat zo wil benoemen - in God) als deze door de geschiedenis heen steeds weer wordt doorverteld en overdraagbaar is (traditie!). Juist aan dat overdragen en aan die overdraagbaarheid lijkt het nu te schorten, o.a. omdat de taal ervoor ontbreekt; althans een taal die nog begrepen wordt en aansluit bij de moderne ervaring. Voor ‘taal’ kunnen we nu ook ‘beeld’ denken. Waar het kennelijk op aankomt is dat verhalen en beelden worden overgedragen van een *positieve* geschiedenis: positieve ervaringen met het werken aan een betere wereld; verhalen van de “betrouwbare en waarachtige” inzet van mensen (Troch 2006), tegenover de negatieve geschiedenis die over het algemeen in de media wordt getoond. Centraal in die *positieve verhalen en beelden* moeten *niet de kwetsbaarheid* en het falen van mensen staan – omdat dat niet aansluit bij het moderne levensgevoel en onzekerheid eerder vergroot dan vermindert – maar de *kracht* van mensen – niet individueel, maar *gezamenlijk* – en de hoop en het vertrouwen dat die met zich meebrengt. Dergelijke positieve verhalen en beelden kunnen via allerlei kanalen overgedragen worden, maar hier ligt zeker ook een mogelijkheid voor de kerkelijke liturgie. Liturgie is immers in feite het gezamenlijk in woord, beeld en klank ruimte geven aan de ervaring van deze positieve geschiedenis (gelovig gezegd: de ervaring van God) in en door de ontmoeting met anderen en met de natuur en het vieren ervan. nauwelijks realistisch in een geseculariseerde samenleving. Wat kerken zich overigens wel af moeten vragen is waarom kerklidmaatschap en kerkgang maar weinig lijken bij te dragen aan sociaal vertrouwen (Wolsky 2008). Is dat om dat in kerken toch te religieus wordt gedacht? Teveel in termen van individuele spirituele piekervaringen en het vertrouwen op een mooi leven na dit leven? Teveel in termen van waarheid – over een andere wereld en het beeld van God, waarover gestreden moet worden – en trouw – aan die waarheid – in plaats van betrouwbaarheid en waarachtigheid *doen* (Troch 2006)?

Netwerken

De gezamenlijkheid van de liturgie en de nadruk op de gezamenlijke kracht van mensen wijst bovendien op het belang van verbinding in *netwerken of gemeenschappen*. Juist de verbinding in netwerken waarin mensen elkaar laten zien wat ze doen aan ‘het verbeteren van de wereld’, kan de onzekerheid verminderen over: waar gaat we naartoe? Wie doet er mee? Is er wel draagvlak? Sta ik er alleen voor? Bij netwerken kan men aan verschillende vormen denken: lokale, nationale en internationale maatschappelijke organisaties; buurtverenigingen; politieke partijen; netwerken en verenigingen van bedrijven; vakbonden; maar ook LETS (local exchange trading systems), initiatieven van gezamenlijk wonen en kerken, van de plaatselijke gemeente tot internationale samenwerkingsverbanden als de Wereldraad van Kerken. In de lokale verbanden kunnen de meeste mensen uiteraard actiever en directer participeren dan in de mondiale. Bauman (1997) heeft gelijk dat het gevaar van dergelijke netwerken – zeker in de hechtere vorm van gemeenschappen, verenigingen en partijen – het gevaar in zich dragen dat de vrijheid van het individu wordt beknot. Dat is echter minder het geval als het netwerk het resultaat is van de vrije keuze van mensen en niet krampachtig is gericht op consensus en loyaliteit dááran, maar eerder benadrukt dat

¹² Bauman zet fundamentalisme neer als een voluit modern verschijnsel waarin men de geneugten van een moderne samenleving wil genieten (technologie, welvaart etc.) zonder de prijs (de onzekerheid en verveling die hoort bij het zelfgenoegzame, autonome individu) daarvoor te hoeven betalen (1997, 182).

verbinding ontstaat door onenigheid en intern conflict en de strijd en communicatie die daarover gevoerd worden (Sennett 2000). Het moet misschien ook minder gaan om 'de ene waarheid' waar iedereen zich achter moet scharen, dan om *samenwerking* aan een gezamenlijke zaak die wordt aangegeven door een *democratisch compromis* tussen mensen die voor een groot deel – bij voorkeur respectvol – met elkaar van mening verschillen. De basis voor die samenwerking ligt in het besef dat men elkaar nodig heeft om verder te komen (afhankelijkheid, niet als teken van eigen zwakte, maar als erkenning van elkaars kracht; wederkerigheid).

Het meest duidelijke voorbeeld van dergelijke 'open netwerken' zijn misschien wel de LETS. Daarvan worden mensen lid uit vrije keuze, zoals ze ook weer kunnen vertrekken als ze dat willen. Dat dergelijke open netwerken op basis van vrije keus geen continuïteit hebben en daarmee nóg geen zekerheid bieden, zoals Bauman stelt, wordt tegengesproken door het feit dat sommige van deze netwerken al geruime tijd bestaan¹³ en dat onderlinge betrokkenheid, verbondenheid en solidariteit belangrijke motieven voor deelname eraan lijken te zijn (Hoeben 2003; Steggink 2008, 48,78). In de netwerken worden ieders sterke punten met elkaar geruild, zonder de tussenkomst van officieel geld¹⁴. Vaak zijn ze gericht op sociale en ecologische duurzaamheid. In feite biedt de gezamenlijkheid (sociale duurzaamheid) ook meer ruimte voor ecologische duurzaamheid en brengen mensen elkaar daarvoor over en weer op ideeën. Zeker als het aantal ervan groeit en ze onderling van elkaar weten, kunnen dergelijke netwerken het sociaal vertrouwen laten groeien. Het lijkt dan ook nuttig aan dergelijke initiatieven (meer) publiciteit en steun te geven.

Positieve beelden

We zagen onder het kopje *Religie* al het belang van positieve beelden en verhalen. Daar ging het vooral om beelden en verhalen van positieve ervaringen en geschiedenis. Die kunnen zoals gezegd vertrouwen wekken. De onzekerheid waarmee we te maken hebben betreft echter niet alleen de onzekerheid van 'wie doet er mee?' maar ook die van 'waar gaat het naartoe?' of: welke duurzame kwaliteit van leven of échte welvaart kan er eigenlijk komen als we de vertrouwde welvaart loslaten. Om die onzekerheid te verminderen zijn overtuigende én aantrekkelijke *toekomstbeelden* nodig; in ons geval beelden van een haalbare en aantrekkelijke 'duurzame toekomst'. Dat kunnen scenario's zijn, zoals die uit *Kwaliteit en Toekomst* (RIVM 2004). Dergelijke scenario's blijven echter vaak aan de abstracte en formele kant, zijn daarom minder herkenbaar voor de gewone burger en bieden daarom nog maar weinig antwoord op de vraag hoe zijn of haar toekomstige dagelijks leven er uit kan zien. Een stap verder gaat een publicatie als *Heat* van de Britse klimaatactivist, journalist en onderzoeker Monbiot (2006). Hij stelt zich in dat boek ten doel hoe het dagelijkse wonen, verkeer en onze energievoorziening, alsmede emissie-intensieve bedrijfstakken als de detailhandel en de cementindustrie er in 2030 uit kunnen zien als we dan onze emissie van broeikasgassen met 90% willen hebben verminderd, gebruik makend van bewezen technieken. Hij laat zien dat dat in hoge mate mogelijk is, behalve waar het gaat om vliegverkeer¹⁵. Dit blijft echter de mening van één persoon, zij het goed onderbouwd. Overtuigender wordt het als het ontwikkelen van dergelijke beelden zelf als een *netwerkactiviteit* wordt opgezet, waaraan in principe iedereen kan meedoen, waar men elkaar van repliek dient en daarmee uitdaagt het beeld verder te verbeteren (*open source*). Daarnaast blijft dit echter een 'beeld' in woorden dat maar een beperkt publiek zal bereiken. Een groter publiek kan worden bereikt als dit ook visueel vertaald wordt; bij voorkeur misschien in de vorm van film, tv, video, online filmpjes, powerpoints e.d.

Publiciteit, basisinkomen en mondiale autoriteit

Het deelnemen aan de genoemde netwerken ligt binnen het bereik van veel mensen. Uiteraard zijn er *pioniers* voor nodig om een nieuwe LETS op te zetten. Ook een aantal van de suggesties voor

¹³ De LETS-beweging startte begin jaren '80 in Canada en al snel verder in Noord-Amerika, Australië en Europa, waaronder Nederland. Vaak hebben ze een omvang van rond de 50 mensen. In Utrecht bestaat LETS Het Sterrenstelsel sinds 1998 met inmiddels 250 deelnemers (Steggink 2008).

¹⁴ Al worden in de meeste LETS de diensten die men elkaar biedt wel 'afgerekend' in bepaalde eenheden, die in feite de rol van geld overnemen en ook binnen zekere grenzen gespaard kunnen worden.

¹⁵ Wat hij dan overigens nog niet laat zien is of er ook politiek draagvlak is om een dergelijke toekomst naderbij te brengen. De stelling van dit stuk is echter nu juist dat dat politieke draagvlak er alleen komt als er publiek draagvlak is en dat het laatste er alleen komt als er een antwoord op onzekerheid komt, waaraan beelden als die van Monbiot nu juist een bijdrage leveren. Dergelijke beelden zijn kortom niet voldoende, maar wel nodig voor een omslag.

'verbeelding' liggen in aanzet binnen de mogelijkheden van kleine geëngageerde groepen. Ook als aanzet van een kleine groep kunnen ze een bijdrage leveren aan verbeelding en vertrouwen.

Willen echter grote groepen mensen in beweging komen dan zal er meer nodig zijn. Dan kunnen we denken aan grootschalige publiciteit en bijvoorbeeld onderwijs. Netwerken als LETS en (kleine) initiatieven vormen als het ware het materiaal waarmee grotere groepen bestookt kunnen worden via *massamedia* en *onderwijs*. Voor onderwijs, het maken van onderwijsmateriaal en het gebruik van massamedia is echter vaak veel geld en de medewerking van bepaalde partijen nodig. Die partijen zijn zelf ook weer afhankelijk van draagvlak en/of hebben hun eigen, al of niet commerciële, financiële belangen en zijn daarmee afhankelijk van een voldoende grote markt. Daarmee keert via een omweg het probleem waarmee we begonnen weer terug: het gebrek aan voldoende draagvlak. Ook hier zullen we het in eerste instantie moeten hebben van enkele pioniers die bereid zijn hun nek enigszins uit te steken en de creativiteit hebben voldoende middelen te vinden. Zowel in het onderwijs als in de media zou het dan niet alleen moeten gaan om 'droge informatie', maar om emotie, beeld en ervaringen die aansluiten bij het moderne levensgevoel. Voor de media moet men misschien denken aan concepten als *Expeditie Robinson* (duurzaam overleven in een stedelijke jungle?), *Het Blok* (bouw je duurzame droomhuis?), *Idols* (de leukste, creatiefste consuminderaar?), *Boer zoekt vrouw* (?) of zelfs *De gouden kooi* (het leven van een duurzame woongroep?).

Bauman wijst nog op een andere mogelijkheid om een brede basis van vertrouwen te creëren. In een beschouwing over het herstel van de ruimte voor politiek, dat wil zeggen voor de inzet van mensen voor de publieke zaak, noemt hij existentiële onzekerheid als dé belemmering. Als noodzakelijke remedie noemt hij het *basisinkomen*; niet zozeer als maatregel van sociale zekerheid ten behoeve van ondersteuning van de zwakke, maar als instrument om voor iedereen de dwingende koppeling tussen werk, inkomen en overleven te doorbreken zodat ruimte ontstaat om zich om niet voor gemeenschappelijke zaken in te zetten. Bauman suggereert dat een basisinkomen misschien alleen goed functioneert in een samenleving die niet meer alleen draait om ruil van goederen en diensten op een geldmarkt maar eerder op de gift en wederkerigheid (CH: zoals bijvoorbeeld in de LETS). Aan de andere kant maakt een basisinkomen nu juist ook meer ruimte voor die wederkerigheid omdat het al gebaseerd is op het principe van delen in plaats van op competitie om schaarse middelen. Volgens Bauman zal dit voor grote groepen aanvaardbaar en aantrekkelijk zijn, omdat het mensen bevrijdt van de 'plicht' om steeds meer te verdienen én uit te geven in de strijd om te overleven. Volgens hem gaat bovendien ruwweg 95% van de wereldbevolking er met een dergelijke maatregel op vooruit. De cruciale vraag is dan of er een instantie is die een basisinkomen wil én kan invoeren. Op nationale schaal ziet hij daarvoor eigenlijk geen mogelijkheden omdat de nationale staat zijn macht grotendeels heeft verloren. Daarom wijst hij op de noodzaak van een "international republican institution" (vgl. Terhal 2006).

Daarmee verschuift het perspectief wel weer naar een erg verre en onzekere toekomst. Hoewel de politieke inzet voor een basisinkomen en een wereldregering voor de lange termijn nuttig blijft, is het misschien verstandiger daarnaast vooral ook in te zetten op (steun aan, publiciteit voor en zeker ook verbinding van) praktische kleinschalige initiatieven waarin daadwerkelijke (kleine) stappen naar mondiale duurzaamheid worden gezet en wederkerigheid en vertrouwen worden opgebouwd en waarvan LETS, Vóór de Verandering, Stichting Zuinigheid met Stijl, het blad Genoeg, de msn-groep rond consuminderen (consuminderen@groups.msn.com), de website zuinig.nl e.d. voorbeelden zijn, maar ook de Cultural Creatives, net als de netwerken rond de Mondiale en Ecologische voetafdruk (zie bijvoorbeeld de pagina met 8 gemeenten in Nederland die voorop lopen), de Transition towns (www.transitiontowns.org), FairClimate, HIER.nu, iNSnet. Ook de wereldwinkels en initiatieven rond opvang van vluchtelingen, inzet voor asielzoekers of andere migranten/allochtonen kunnen we hier noemen, net als het MVO-platform. Waar het op aan komt is dergelijke initiatieven uit de sfeer te houden van geitenwollensokken.

Meer vuistregels

Zo kunnen we nog een aantal, deels met de voorgaande overlappende vuistregels noemen:

- Verzamel en verspreid verhalen en beelden van een *positieve geschiedenis*: positieve ervaringen met het werken aan een betere wereld; verhalen van de "betrouwbare en waarachtige" inzet van mensen (Troch 2006), tegenover de negatieve geschiedenis die over

het algemeen in de media wordt getoond. Dat kunnen zowel verhalen uit het verleden zijn (van een oudere generatie) als recente verhalen (van een jonge generatie).

- Leg daarin het accent niet op *kwetsbaarheid* en het falen van mensen – omdat dat niet aansluit bij het moderne levensgevoel en onzekerheid eerder vergroot dan vermindert - maar op de *kracht* van mensen – niet individueel, maar *gezamenlijk* – en de hoop en het vertrouwen dat die met zich meebrengt.
- Maak zo mogelijk gebruik van kanalen waar ervaring is opgedaan met het gezamenlijk in woord, beeld en klank ruimte geven aan de ervaring van positieve geschiedenis (zoals – voor een kerkelijke doelgroep - de kerkelijke liturgie).
- Gebruik, ondersteun, toon en verbind bestaande netwerken van inzet voor een 'betere wereld', in welke vorm dan ook, en pioniers die dergelijke netwerken opzetten: lokale, nationale en internationale maatschappelijke organisaties; buurtverenigingen; politieke partijen; netwerken en verenigingen van bedrijven; vakbonden; maar ook LETS (local exchange trading systems), initiatieven van gezamenlijk wonen en kerken, van de plaatselijke gemeente tot internationale samenwerkingsverbanden als de Wereldraad van Kerken.
- Richt je vooral op 'open' netwerken die het resultaat zijn van de vrije keuze van mensen en niet krampachtig gericht zijn op consensus en loyaliteit dááran, maar eerder op intern debat en samenwerking op basis van wederkerigheid en een democratisch compromis.
- Ontwikkel overtuigende, haalbare en aantrekkelijke beelden van het *dagelijks* leven in een 'duurzame *toekomst*'.
- Maak hiervan bij voorkeur een open source activiteit van waaraan iedereen kan bijdragen en waarin men elkaar aanvult, uitdaagt en corrigeert.
- Zoek en ondersteun creatieve pioniers in de media en het onderwijs die dergelijke beeldvorming willen ondersteunen en verspreiden.

Daarnaast kunnen we uit de discussie over het basisinkomen concluderen dat het zinvol is, naast de speerpunten die in de *Verklaring van Tilburg* al genoemd zijn, van de invoering van een (mondiaal) basisinkomen en een democratische wereldautoriteit een extra politiek speerpunt te maken, dit geregeld onder de aandacht van politici te brengen en eventuele voortgang hierop te noteren en te verspreiden.

Theorieën van maatschappelijke verandering

Micro of macro?

In theorieën over sociale verandering worden *macro- en microstrategieën* onderscheiden. De eerste grijpen aan op structuren, waarden, normen, instituties, algemene middelen e.d., d.w.z. de meer algemene, onpersoonlijke kenmerken van de samenleving. Microstrategieën richten zich op verandering van kennis, voorkeuren, visie en gedrag bij specifieke individuen. Zoals bij macrostrategieën de traagheid van 'het systeem' en de vraag wie de macht heeft waarschijnlijk de grootste problemen zijn, is dat bij microstrategieën het verschil tussen denken en doen (of attitude en actie). Macrostrategieën hebben uiteraard óók micro-effecten: als structuren veranderen, zal ook het gedrag van een individu veranderen. Omgekeerd kan een microstrategie, mits op voldoende plekken toegepast, ook macro-effecten hebben. Als we het hebben over sociale verandering is zijn die macro-effecten in feite ook het doel. We kunnen zelfs stellen dat vrijwel altijd een macrostrategie door een microstrategie moet worden aangevuld, om ervoor te zorgen dat het veranderde gedrag dat door veranderde structuren is opgeroepen wordt geïnternaliseerd. Dan stuit men op nog weer andere problemen: het pluralisme in de samenleving (iedereen wil een andere kant op) en de vraag hoe men grote aantallen individuen bereikt. Dat laatste vergt over het algemeen grootschalige campagnes of massamediale actie; een grootschalige microstrategie dus, om het maar eens paradoxaal te zeggen. Het eerste vraagt om differentiatie in de grootschalige campagne. Bovendien moeten we ons realiseren dat pluralisme eigenlijk nooit is op te heffen. Verschil van mening over de richting waarin de samenleving zich moet ontwikkelen blijft bestaan. Daarvoor is democratisch overleg nodig, zowel vooraf als de doelen van sociale verandering moeten worden vastgesteld, als achteraf wanneer ondanks de ingezette veranderingsstrategieën verschillende opvattingen blijven bestaan.

Om het nog ingewikkelder te maken kunnen we stellen dat het om een macrostrategie tot stand of tot uitvoer te brengen vaak noodzakelijk is eerst individuele 'machthebbers' tot de gewenste keuze te brengen. Dat is feitelijk een microstrategie. Om machthebbers op andere gedachten te brengen is soms een grote massa nodig. Opnieuw hebben we het dan over een massale microstrategie, maar nu in omgekeerde richting.

Als het gaat om ingrijpende maatschappelijke veranderingen zoals in de Verklaring van Tilburg is dus uiteindelijk altijd een combinatie van micro- en macrostrategieën nodig. Er zijn bovendien grensgevallen. Massamedia kunnen ingezet worden in een macrostrategie, als men daarmee algemene waarden e.d. wil veranderen. Maar massamedia kunnen ook in een grootschalige microstrategie ingezet worden als het gaat om het doelgericht veranderen van gedrag van individuen (denk aan een campagne om spaarlampen te kopen). Ook het onderwijs – een ander veranderingskanaal – is een grensgeval. Verandering van onderwijsmateriaal past misschien meer in een macrostrategie. De inspanningen van leerkrachten om houding en gedrag van leerlingen te beïnvloeden past weer meer in een microstrategie. Training van grote groepen leerkrachten past in een macrostrategie, maar kan tegelijk als microstrategie worden gezien.

Willen of kunnen?

In de zoektocht naar een bruikbare aanpak moeten we nog een onderscheid introduceren. Veranderingsstrategieën, zowel micro als macro, kunnen worden onderscheiden in *machtsstrategieën*, *cognitieve strategieën* en *normatieve strategieën*. Bij machtsstrategieën gaat het om het fysiek, juridisch of organisatorisch aanbieden dan wel afsluiten van gedragsalternatieven (opportunities), financiële regulering waarmee mensen (vrijwel) tot bepaald gedrag gedwongen worden, en financiële/economische stimulering van bepaald gedrag. Deze strategieën zijn – althans op de korte termijn – vaak het meest effectief, zeker als ze eerder faciliterend dan beperkend zijn. Op lange termijn zal men echter ook een beroep op andere strategieën moeten doen om ervoor te zorgen dat het veranderde gedrag bekijft en wordt geïnternaliseerd. Als het gaat om verandering van grote groepen mensen in plaats van een individu, staat de machtsstrategie bovendien alleen 'machthebbers' ter beschikking. Als deze onvoldoende werk maken van een specifiek beleid, zoals in dit geval op het punt van duurzaamheid en gerechtigheid, zullen deze machthebbers echter eerst overtuigd moeten worden, zoals we al zagen. En omdat 'machthebbers' in een democratische en marktgeoriënteerde

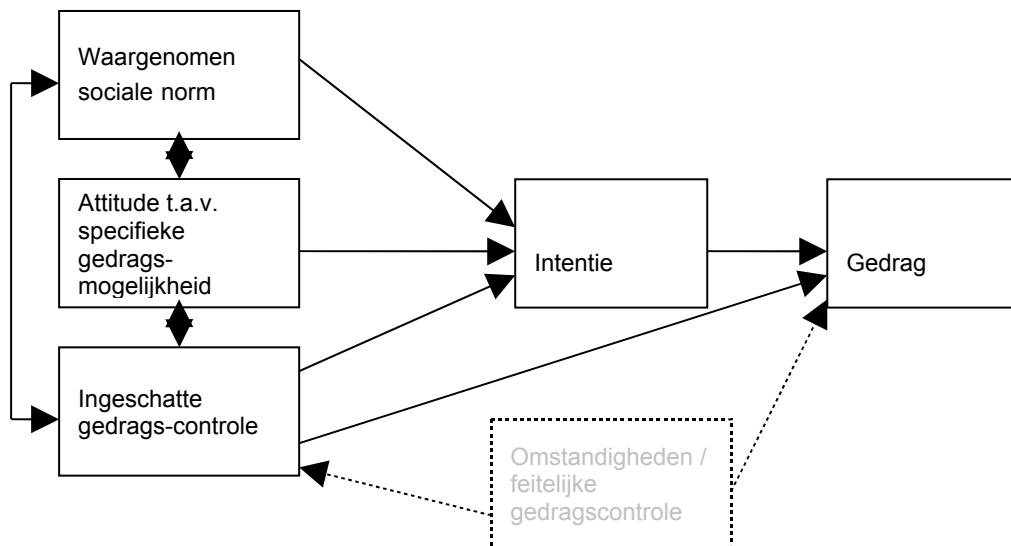
samenleving draagvlak (of vraag) nodig hebben, laten zij zich vooral leiden door een 'massa' die de bewuste beleidslijn ondersteunt¹⁶. Daarom zal naast machtsstrategieën vrijwel altijd ook een beroep gedaan moeten worden op cognitieve en normatieve strategieën die én de 'machthebbers' én op de 'massa' zijn gericht: informatie bieden (bewustzijn van het probleem, het belang ervan, de eigen rol erin en de alternatieven), gebruik van rolmodellen, beïnvloeden van waarden en normen. Wat betreft rolmodellen: als die er niet zomaar zijn, moeten ook deze eerst gecreëerd worden door bepaalde mensen te overtuigen met normatieve of cognitieve strategieën (o.a. met een verhaal over de kans van slagen van een 'massa-gedragsverandering').

¹⁶ Daarbij spelen ook ideologische opvattingen over de rol van de overheid, gevolgen van het beleid voor de nationale economie en gemaakte afspraken in internationaal verband.

Sociaal-psychologische kennis van gedragsverandering

Gedrag, attitude en andere factoren

Voor het beschrijven van hoe gedrag tot stand komt bestaan diverse psychologische theorieën en modellen. Daarin worden uiteenlopende factoren benadrukt, onder andere afhankelijk van het doel van het onderzoek. Invloedrijke theorieën zijn die van Fishbein & Ajzen (1975), Ajzen (1988), Triandis (1977, 1980) en Fazio (1990). Fishbein en Ajzen stelden in hun *Theory of reasoned action*, dat gedrag voorspeld kan worden door iemands *intentie* en dat deze laatste voorspeld kan worden door twee onafhankelijke variabelen: de *attitude* van een persoon, die zij definiëren als de voor- en nadelen die iemand zelf aan dat gedrag verbonden ziet en het oordeel dat ze daarover hebben¹⁷, en de *sociale norm*, gedefinieerd als de mening van de belangrijke anderen. Later kwam Ajzen (1988) met een verbeterd model, de *Theory of planned behavior (TPB)* waarin de attitude en de sociale norm niet meer onafhankelijk zijn en waar nog een derde voorspellende variabele toegevoegd wordt: de *waargenomen gedragscontrole*: de controle die iemand denkt te hebben over het specifieke gedrag. Het TPB model van Ajzen is te zien in Figuur 1.

Figuur 1. Ajzen's (1988) gedragsmodel.

De attitude is uiteraard afhankelijk van de *kennis* die iemand heeft (over mogelijke effecten van specifiek gedrag) en van eigen waarden, voorkeuren, overwegingen e.d. (die het belang van bepaalde effecten bepalen). *Probleembesef* is van invloed op het belang dat men hecht of de *waarde* die men toekent aan het bewuste *gedrag* en aan de mogelijke *effecten* ervan. Daarmee bepaalt probleembesef mede de attitude en wellicht rechtstreeks de intentie¹⁸. Dit is door Fishbein en Ajzen echter niet apart

¹⁷ De attitude wordt bepaald door van alle verwachte effecten van een bepaald gedrag de mate waarin dit effect gevolg is gekoppeld aan het gedrag en de waardering van dit gevolg met elkaar te vermenigvuldigen en deze producten bij elkaar op te tellen.

¹⁸ In een klein onderzoek naar de steun voor energiebesparing vond de masterstudent Joana Quitón (UvA) dat de invloed van 'waardering van het gedrag' groter is dan de invloed van de attitude (d.w.z. waardering en inschatting van het effect van het gedrag; in dit geval betreft het beoogde effect energiebesparing). Zij concludeert: "Dit resultaat ondersteunt de gedachte dat specifieke waardering van het gedrag belangrijker is voor het uitvoeren van dat gedrag, dan de waardering van een algemeen idee als energiebesparing. Blijkbaar heeft de mate waarin men een energiebesparend gedrag belangrijk vindt, met meer te maken dan met hoe belangrijk men energiebesparing vindt en hoe effectief men denkt dat het gedrag is." Dit onderstreept nog eens dat probleembesef – in dit geval van de noodzaak van energiebesparing – maar zeer indirect invloed heeft.

onderscheiden. Vanzelfsprekend moet men ook weten dat de gedragsmogelijkheid bestaat (kennis van *handelingsmogelijkheden*). Ook dit komt in de modellen van Fishbein en Aizen niet expliciet naar voren, omdat zij zich, zoals veel psychologisch onderzoek, richten op de vraag of en hoe een specifieke, bekende *gedragsmogelijkheid* gerealiseerd wordt en niet hoe zij reageren op een *probleem* of een *scala* aan problemen en handelingsmogelijkheden.

Dit laatste maakt de praktische betekenis van dit soort modellen voor het ontwerpen van strategieën van sociale verandering niet groot. In principe kan van elk van de factoren in deze gedragsmodellen in experimenteel onderzoek of veldonderzoek het gewicht bepaald worden¹⁹. Het probleem is echter dat deze gewichten afhankelijk zijn van welke specifieke gedraging wordt bekeken. Buiten de context van het wetenschappelijk onderzoek hebben we echter nooit te maken met maar één gedragsmogelijkheid, maar staat een probleem of zelfs een scala aan onderling tegenstrijdige problemen centraal waarvoor ook een scala aan gedragsmogelijkheden bestaat²⁰. Bovendien hebben we niet te maken met een min of meer ongedifferentieerde onderzoeksgroep (die hopelijk wel een representatieve afspiegeling van de samenleving is), maar met grote groepen die verschillende posities in de samenleving innemen, daardoor wellicht verschillend reageren op een probleem en door hun omvang en door de interacties tussen de groepen een andere dynamiek aan reacties veroorzaken dan in een onderzoekssituatie.

Datzelfde geldt voor een derde theorie; de *Theory of interpersonal behavior* van Triandis (1977, 1980). Simpel gezegd heeft Triandis aan het model van Aizen twee elementen toegevoegd: de invloed van *gewoonte* en de invloed van *faciliterende omstandigheden*. Deze laatste zijn objectieve omstandigheden die het gedrag vergemakkelijken of juist bemoeilijken. Het grootste verschil tussen de theorieën van Aizen en Triandis is het relatieve belang dat ze toeschrijven aan de bewuste, weloverwogen keuze bij het verklaren van gedrag. Het feit dat 'intentie' in het model van Ajzen de belangrijkste voorspeller is, suggereert dat gedrag volgens deze theorie onder de bewuste controle van het individu is. De theorie heet niet voor niets *Theory of planned behavior*. De theorie van Triandis met zijn gewoonteconstruct, stelt echter dat de rol van weloverwogen keuze kleiner wordt naarmate er meer gewoontes aanwezig zijn, dat wil zeggen: eerder ingenomen attitudes en ingesleten gedragingen. Uit onderzoek is gebleken dat de theorieën van Ajzen en Triandis samen, gedrag beter voorspellen dan elk afzonderlijk en dat voornamelijk de 'gewoonte' component van het model van Triandis een waardevolle toevoeging is²¹. Aizen heeft later zelf de invloed van omstandigheden toegevoegd onder de noemer van de feitelijke gedragscontrole (zie het gestippelde deel in het schema). De algemene aanduiding 'feitelijke gedragscontrole' is daarmee een compacte aanduiding voor de TEDIC-factoren in het eerder genoemde NOA-model.

¹⁹ In de psychologie zijn allerlei 'gespecialiseerde' theorieën ontwikkeld voor hoe gedrag tot stand komt en beïnvloed wordt, die – als ik het goed zie – ofwel verschillende elementen van dit model benadrukken, ofwel dieper graven: drifttheorieën, hedonistische theorieën, evenwichtstheorieën (o.a. Lewin, McClelland, Csikszentmihalyi), gedragsgerichte theorieën (o.a. Skinner), humanistische theorieën of behoeftentheorieën (o.a. Maslow, Herzberg, Covey), cognitieve theorieën (o.a. Oldman), theorieën van intrinsieke, extrinsieke en geïnternaliseerde motivatie (Deci en Ryan), persoonlijkheidstheorieën, groepsdynamica theorieën, interactietheorieën (o.a. Leary, Kiesler).

²⁰ Kortom: individuen hebben op verschillende niveaus te maken met een interne strijd: tussen attitudes t.a.v. verschillende gedragingen, tussen het belang van verschillende problemen, tussen verschillende feiten, tussen verschillende waarden en belangen etc. Hier speelt het psychologische mechanisme van dissonantie-reductie bijvoorbeeld een rol.

²¹ Valois et al. (1988), Boyd en Wandersman (1991), Verplanken et al (1998) en Bamberg en Schmidt (2003)

Later heeft Fazio het onderscheid gemaakt tussen bewuste keuzes en spontane reacties op de perceptie die wij hebben van de situatie waarin wij ons gesteld zien. Volgens hem is het overgrote deel van gedrag dat we vertonen spontaan. Ook mengvormen komen voor. In zijn MODE-model ('Motivation and Opportunity as DEterminants') wordt gesteld dat de mate waarin men tot een bewuste keuze komt afhankelijk is van twee factoren: de mate van *motivatie* tot reflectie en *mogelijkheid* daartoe. De motivatie tot reflectie hangt samen met de angst om een inschattingsfout te maken. Een hoge mate van 'angst voor invaliditeit' van die inschatting motiveert tot het zorgvuldig reflecteren op de beslissing. Hoe groter de mogelijke consequenties, hoe groter de motivatie is om een doordachte beslissing te nemen²². Daarnaast kan de motivatie om bewust te kiezen ook voortkomen uit andere factoren, zoals de individuele gedragsstandaard die mensen voor zichzelf op een bepaald gebied hebben geformuleerd ('ik vind dat ik geen dierlijke producten moet kopen') of de manier waarop zij zichzelf wensen te presenteren. De tweede determinant, de *mogelijkheid* tot reflectie, duidt aan of een persoon voldoende tijd en voldoende middelen heeft om zich te kunnen bezinnen op zijn beslissing. Wanneer men in een situatie terecht komt waarin gevraagd wordt om een snelle reactie, heeft de persoon in kwestie niet de mogelijkheid tot het soort reflectie en redenering dat eigenlijk wenselijk zou zijn. Ook moet iemand over voldoende (financiële) middelen beschikken om een beslissing weloverwogen te kunnen nemen. Daarnaast kunnen tegengestelde belangen verhinderen dat iemand een overwogen beslissing neemt en zijn sommige vormen van gedrag minder geschikt voor directe en bewuste controle (nonverbaal gedrag bijvoorbeeld).

Spontaan gedrag treedt dus volgens Fazio op als er een gebrek aan motivatie en mogelijkheid tot reflectie is. We kunnen daarom misschien beter spontane keuzes zetten tegenover bereflecteerde keuzes, in plaats van bewuste. Dat spontane gedrag wordt soms bepaald door eerder ontwikkelde attitudes die in het geheugen zijn opgeslagen, mits deze makkelijk toegankelijk zijn en door de situatie getriggerd worden. Hier kunnen we denken aan vooroordelen die niet opnieuw bereflecteerd worden en aan gewoontes (al kunnen gewoontes zeker achteraf wel in een bewuste argumentatie een rol spelen: "Ik doe dit zo omdat ik het nu eenmaal altijd zo doe"). Spontaan gedrag kan echter vaak ook opgeroepen worden door kenmerken van de situatie, het object of de gebeurtenis waarvoor men gesteld wordt die er op dat moment 'uit springen'. Denk aan geuren.

Anderen gaan nog verder. Dijksterhuis en Vonk zeggen met zoveel woorden dat bewuste antwoorden op waaromvragen in feite niets zeggen over de werkelijke 'redenen' voor keuzes. Keuzes worden on(der)bewust gemaakt door een 'impliciet zelf' of 'adaptief onbewuste' op basis van allerlei intuïtieve mechanismen.

Bewust, onderbewust en onbewust

Dat brengt ons bij een laatste onderscheid, dat tussen bewuste en on(der)bewuste invloeden. Op het *bewuste* niveau spelen vooral kennis, argumenten en overwegingen een rol, maar ook beelden, gevoelens, wil, doelen, verwachtingen, waarden, verlangens e.d. voor zover wij ons daarvan bewust zijn. Op het *on(der)bewuste* niveau spelen meer verborgen behoeften, verlangens, emoties, stemmingen en overtuigingen. Op het niveau van het *on(der)bewuste* hebben we volgens de psychoanalyse bovendien te maken met een aantal elementaire behoeften en driften waar we niet of nauwelijks toegang of controle over hebben en die zich daarom ook moeilijk gericht laten beïnvloeden: (doods)angst, competitie, jaloezie, macht, onderscheidingsdrang, hechting, lust. Waar sommige moderne psychologen het bestaan van dergelijke driften ontkennen²³, stellen de zogenaamde experimenteel existentiële psychologen juist dat menselijk gedrag voor een groot deel voortkomt uit (onbewuste) angst voor de dood en eenzaamheid en elementaire behoeften aan zekerheid, identiteit (weten wie je bent), authenticiteit, acceptatie, vrijheid en zinvolheid e.d.²⁴ Waarschijnlijk vormen juist deze onbewuste en onderbewuste factoren de achtergrond van psychologische mechanismen zoals:

²² Kruglanski & Freund, 1983; Sanbonmatsu & Fazio, 1990

²³ Dijksterhuis en Vonk, aangehaald in Volkskrant 1 oktober 2007

²⁴ Sander Koole; zie Intermediair 20 april 2006 en Volkskrant 11 november 2006

- verveling en gewenning (tegenover de elementaire behoeften aan variatie, verandering en afwisseling, zin)
- verdringing/ontkenning (vgl. cognitieve dissonantie-reductie)
- nabootsing/mimesis (de mens is een kuddedier²⁵; met het oog op statuscompetitie (wat hij heeft moet ik ook), risicovermindering (niet achterop raken), acceptatie (erbij horen))

Verder blijkt uit modern biopsychologisch onderzoek dat op het on(der)bewuste allerlei stoffen een rol spelen: zogenaamde *neurotransmitters*, waarvan de aanwezigheid wordt beïnvloed door *voedingsstoffen* en *geurstoffen*, maar ook door *lichaamsbeweging*, *stress* en *psychopharmaca* en waarschijnlijk zelfs door *muziek* en *meditatie*²⁶.

²⁵ Ad Bergsma over Cialdini; Volkskrant 27 oktober 2007

²⁶ *Serotonine* zorgt voor tevredenheid, ontspanning, concentratie en lage bloeddruk en wordt gemaakt uit het aminozuur tryptofaan dat veel voorkomt in eiwitrijkvoedsel, maar door een aantal interacties het beste wordt aangemaakt vanuit voeding rijk aan complexe koolhydraten (aardappels, fruit, groente, chocola, noten?, zaden?) in aanwezigheid van vitamines B1, B3, B6 en foliumzuur. *Dopamine* zorgt voor prikkeling, opwindend en assertiviteit. Het oxideert makkelijk en wordt daarom beschermd door het eten van fruit rijk aan anti-oxidanten. Het niveau ervan wordt eveneens verhoogd door cafeïne, alcohol, suiker?, nicotine en drugs. *Noradrenaline* is eveneens een opwekkende neurotransmitter die motivatie, concentratie en alertheid vergroot. Dopamine en noradrenaline worden aangemaakt uit het aminozuur tyrosine dat voorkomt in bepaalde eiwitrijke producten, zoals vlees, vis, noten, kazen zoals Gruyere en camembert, zaden, bananen?), onder aanwezigheid van voldoende zuurstof, vitamines B3, B6, C, foliumzuur, ijzer en koper. Door stress worden dopamine en (nor)adrenaline aangemaakt (in reactie op de productie van cortisol), maar door voortdurende stress en slaapttekort juist afgebroken. Cholininen (*acetylcholine*) zijn van belang voor de geheugenfunctie en zijn aanwezig in voeding met een hoog lecithinegehalte zoals soja en volle granen, pinda's, eieren en lever. *Endorfinen* werken als pijnverzachter en geven een prettig gevoel. Ze worden aangemaakt bij (duur)sporten, maar ook bij het eten van chocola (uit fenylethylalanine), orgasmes, lachen, diep ademen, bij meditatie en volgens sommigen zelfs bij acupunctuur en chiropraxie.